

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ ВИМІРИ ВПЛИВУ ЗАКОНОДАВСТВА НА РЕАЛІЗАЦІЮ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України; Томич П.М., юрист

Vasyl V. Kostytsky, P. Tomych. SOCIOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE LEGISLATION IMPACT ON THE IMPLEMENTATION THE STATE ANTI-CORRUPTION POLICY IMPLEMENTATION

Анотація: У статті проаналізовано історико-правові складові розвитку антикорупційного законодавства України, соціолого-правову обумовленість антикорупційної політики держави, яка впливає із суспільного запиту на цю її діяльність та визначає стратегію боротьби із корупцією. Автори звертають увагу на глобальні ознаки корупції та визнання значимості протидії корупції як важливого завдання сучасних держав, її причини в Україні та наводять їх перелік. У роботі також зроблено висновок про те, що законодавство про боротьбу з корупцією, з одного боку, є формою реалізації антикорупційної політики та антикорупційної стратегії держави, а з другого боку, засобом як побудови інституційної системи протидії корупції, так і інструментом органів антикорупційної діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування у цій сфері суспільних відносин.

Ключові слова: ознаки корупції, причини корупції, історія розвитку антикорупційного законодавства України, соціолого-правовий обумовленість протидії корупції як форми реалізації обов'язку держави на запит громадянського суспільства.

Annotation: The article analyzes the historical and legal components of the development of anti-corruption legislation of Ukraine. Under the anticorruption legislation, it is necessary to understand laws and other normative and legal acts that establish special legislative provisions for the prevention of corruption. It identifies the signs of corruption offenses and the responsibility for their commitment, regulates the activities of state bodies or their subdivisions, which competence includes the struggle against corruption, coordination of such activities, or control and supervision of it. Anticorruption legislation of Ukraine has become the basis for the formation of a national anti-corruption policy, which is based on the corresponding national strategy.

Anticorruption policy of the state has a sociological and legal conditionality; it is based on the public request for this activity and defines the anticorruption strategy. Civil society considers anti-corruption reform as the most urgent in our state, because the corruption in Ukraine has become a real threat to the national security and constitutional order of our country. The authors pay attention to the global signs of corruption and the recognition of the importance of taking anticorruption measures as an important task of modern states. They dwell on the causes of corruption in Ukraine and suggest their list. The main causes of corruption in Ukraine are the weakness of the real influence of civil society on the political and social and economic process, the lack of moral and political responsibility of high-ranking officials for the approved decisions, the inertia of post-Soviet thinking and mentality, which are created to justify the appropriation of the share of common goods and the right to own exclusivity due to illness, bad property status, injustice on the part of the authorities or administration at the workplace, absence of inevitable liability and total violation of the principle of equality of all before the law, the rule of the "privilege rights", which accompanies any positions in the legislative, judicial and executive authorities, abuse of official authority among government officials for their own benefit, widespread justification of corruption offenses by political persecution, on the one hand, the repeated use of the state's repressive institutions to punish opposition or disobedient politicians, businessmen and government officials, on the other hand, and the lack of effective control over the actions of officials and politicians and the maintenance of such control by a sufficient number of independent media.

The influence of corruption on Ukrainian society and the state is obvious, because in Ukraine, as well as in a number of other countries, corruption has an integrated and systemic nature, in particular in the social, economic, political and international aspects of this influence.

Therefore, the strategic direction of anti-corruption policy should be the prevention of corruption, that is, systemic, integrated influence on the social, political and economic preconditions of corruption, as it is a way that can significantly reduce the scale of corruption, change its character and limit the impact on the most important social processes.

The following conclusion is made in the present article that anti-corruption legislation, on the one hand, is the form of implementation of anticorruption policy and anticorruption strategy of the state, and on the other hand, it is also a mean of creating of an institutional system for combating corruption and an instrument for anticorruption activities of state authorities and local self-government bodies in this area of public relations. It should be noted that the normative and legal support of anticorruption policy of the state requires appropriate institutional support. The established system of state bodies for combating corruption is under strong pressure from both public opinion and anti-corruption fighters. The inconsistency of the activities of these bodies can undo the regulatory legal stories. Legislation and as a basis for legal regulation, and as a tool of anticorruption policy of the

state should be changed and with its help to eliminate the existing contradictions in the functioning of the institutional system for combating corruption.

Key words: *signs of corruption, causes of corruption, history of the development of anti-corruption legislation of Ukraine, sociological and legal conditionality of counteraction to corruption as a form of realization of the state's duty to the request of civil society.*

Проблеми протидії корупції в Україні сьогодні виявилися не тільки одним із пропускових квітків нашої держави до Європейського Союзу та рівноправного спілкування із країнами цивілізованого світу, але й умовою демократичних перетворень, подолання проявів системної кризи, запорукою повернення довір'я суспільства до влади та забезпечення добробуту народу і родини.

Звичайно, корупція – не український винахід, але масштаби цієї ракової пухлини стали загрозливими для майбутнього нашої держави. Ще у XIII сторіччі Монтеस्क'є писав: «Відомо ще з досвіду віків, що будь-яка людина, яка володіє владою, схильна зловживати нею»[1]. З тих років мало що змінилось. Боротьба з корупцією є нагальним питанням для сучасного суспільства, розв'язання якого для багатьох країн є надзвичайно складним.

Громадянське суспільство вважає антикорупційну реформу найбільш нагальною в нашій державі, оскільки корупція в Україні зараз містить реальні загрози національній безпеці і конституційному ладу нашої держави. Важко не помітити вплив корупції на українське суспільство і державу, адже в Україні, як і в низці інших держав, корупція в має комплексний та системний характер, зокрема в частині соціальних, економічних, політичних та міжнародних аспектах цього впливу.

Нагадаємо, що наприкінці XX століття світова спільнота визнала корупцію глобальною проблемою кожної країни, з якою треба боротися. Крім того на міжнародному рівні було засвідчено, що корупція з локальної проблеми, а перетворюється на транснаціональне явище, яке впливає на суспільства й економіки всіх країн, що в свою чергу зумовлює винятково важливе значення міжнародного співробітництва в галузі запобігання корупції та контролю за нею. Існує переконання, що всеосяжний і комплексний підхід є необхідним для ефективного запобігання корупції та боротьби з нею, а наявність технічної допомоги може відігравати важливу роль у розширенні можливостей держав, у тому числі шляхом інституційної розбудови у галузі ефективної реалізації антикорупційної політики.

Результатом такого визнання стало ухвалення цілого комплексу міжнародно-правових актів (обов'язкових та рекомендованого характеру), підготовлених та прийнятих в ООН, Організації економічного співробітництва та розвитку, Організації американських держав, Раді Європи, Європейському Союзу тощо.

Міжнародні юридичні інструменти мали на меті встановлення загальних стандартів боротьби з корупцією шляхом забезпечення виконання антикорупційних законів на національному рівні.

Стратегічною метою антикорупційної політики в багатьох країнах є протидія корупції на всіх рівнях шляхом підвищення прозорості діяльності державних органів, додержання прав і свобод людини й громадянина, створення умов для розвитку економіки, забезпечення соціальних стандартів і добробуту населення.

Міжнародне антикорупційне законодавство знайшло своє відображення в національному законодавстві провідних країн світу, зокрема в частині визначення переліку діянь, які належать до корупційних, а також щодо кола осіб, які підпадають під дію антикорупційних законодавчих актів. Деякі країни ухвалили комплекс заходів як нормотворчого, так і організаційного характеру для приведення національного законодавства у відповідність до вимог Конвенції ООН про протидію корупції.

Термін «корупція» походить від латинського слова «corrupti», яке позначає учасників, сторону зобов'язання з приводу одного предмету, і слова «imprege», яке означає можливість відмінити, порушення або руйнування чогось. Тому термін

«corrupte» має позначати діяльність групи осіб, спрямовану на руйнування або порушення правового порядку, державного управління або правосуддя. Цим терміном у нас замінили кілька інших правових понять, якими були «хабарництво», «зловживання службовим становищем», «службовий підлог».

Формами прояву корупційних діянь є підкуп посадових або службових осіб органів державної влади або місцевого самоврядування, отримання незаконних переваг або благ майнового або навіть немайнового характеру, хабарництво, обмін взаємними уступками серед представників органів законодавчої, виконавчої та судової влади, зловживання довір'ям народу при ухваленні рішень у парламенті та інших органах влади, використання владних повноважень для особистого збагачення або надання переваг близьким, родичам чи друзям та інш..

Висновки міжнародних організацій, вітчизняних і зарубіжних експертів, зокрема в Україні – у дослідженнях таких учених, як Л. Брич, В. Гвоздецький, М. Мельник, О. Панфілов, О. Терещук, М. Тихомиров, В. Федоренко, М. Хавронюк, лише підтверджують загрозливі обсяги корупції у світових масштабах, які вірно називають корупцію багатоаспектним соціальним явищем. Не погодимося з ними у тому, що корупція не стільки юридична, скільки соціальна та економічна проблема. Дійсно, коріння у корупції соціальне, економічне і політичне, але це проблема юридична і без належного правового забезпечення і подолати, і обмежити її неможливо.

Громадянське суспільство України визнало антикорупційну реформу першочерговою в нашій державі, оскільки корупція в Україні перетворилася також і на загрози конституційному ладу держави. Важко не помітити вплив корупції на українське суспільство і державу, адже в Україні, як і в низці інших держав, корупція в має комплексний та системний характер, зокрема в частині соціальних, економічних, політичних та міжнародних аспектах цього впливу.

Особливістю національної правової системи України є те, що у ній приділено досить велике значення інституту адміністративної відповідальності за порушення норм, які визначені антикорупційним законодавством, однак не має чіткого визначення самих ознак корупції. Така ситуація продиктована, зокрема історичним аспектом сприйняття населенням України корупції як одного із прийомів досягнення бажаного результату.

Причинами корупції в Україні є слабкість реального впливу громадянського суспільства на перебіг політико-правових та соціально-економічних процесів; відсутність моральної та політичної відповідальності високопосадовців за ухвалені рішення; інерція пострадянського мислення та менталітету, розрахованих на оправдане присвоєння частки загальних благ та право на власну винятковість в силу хвороби, поганого майнового стану, несправедливості з боку влади або адміністрації за місцем роботи; відсутність невідворотності відповідальності та тотальне порушення принципу рівності усіх перед законом; панування «права привілеїв», яке супроводжує будь-які посади в органах законодавчої, судової та виконавчої влади; зловживання службовими повноваженнями серед державних службовців для власної вигоди; поширене оправдання корупційних правопорушень нібито наявним політичним переслідуванням, з одного боку, та неодноразове використання репресивних інститутів держави для розправи над опозиційними або непокірними політиками, бізнесменами та державними чиновниками, з другого боку; відсутність дієвого контролю за діями посадовців і політиків та підтримки такого контролю достатньою кількістю незалежних засобів масової інформації. Це ймовірно неповний перелік причин корупції, але він дає уяву про позиції авторів, які вилилися у відповідні положення у цій статті.

З корупційними діяннями пов'язано багато можливостей: одержання для себе чи інших осіб грошових коштів, майна, переваг, пільг, послуг, нематеріальних активів, будь-яких вигод нематеріального чи негрошового характеру без законних підстав, що здійснюється особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Обсяги і масштабність корупційних проявів усе більше потрапляють до

державно-правових механізмів і повсякденного життя суспільства.

Тому проблема боротьби з корупцією стимулювала ухвалення Закону України «Про запобігання корупції» [2], який визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст і порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень і покликаний забезпечити комплексне регулювання діяльності всієї системи запобігання корупції.

Прийняття цього Закону дозволило Україні вийти на новий етап у державній антикорупційній політиці, адже законодавство в цілому, зокрема й антикорупційне, має реагувати на зміни суспільного життя, та перманентно удосконалюватися з метою усунення колізій та виявлених прогалин.

Україна приєдналася до міжнародного антикорупційного руху, ратифікувавши низку міжнародно-правових документів і розробивши на їх основі національне антикорупційне законодавство.

Наявність належного законодавства є головною складовою, що може забезпечити успішну антикорупційну діяльність, оскільки протидія корупції у демократичній державі можлива лише на правовій основі. Це стосується правозастосовної діяльності, прояву політичної волі, та всіх інших заходів, які вживаються у сфері протидії корупції.

Стратегічним напрямом антикорупційної політики має стати саме запобігання корупції, тобто системний, комплексний вплив на соціальні, політичні та економічні передумови корупції, адже це той шлях, який може істотно зменшити масштаби корупції, змінити її характер та обмежити вплив на найбільш важливі соціальні процеси.

Значна частина чинного законодавства (конституційного, цивільного, адміністративного, господарського, фінансового та іншого) є за своєю суттю антикорупційною, оскільки спрямована на встановлення та регулювання нормальних суспільних відносин, у тому числі і в сфері здійснення публічної влади. Невмержицький Е.В. в своїй дисертації зокрема зазначає, що антикорупційний зміст повинен мати кожен економічний закон [3].

У вузькому смислі під антикорупційним законодавством слід розуміти закони та інші нормативно-правові акти, якими встановлюються спеціальні законодавчі положення щодо запобігання корупції, визначаються ознаки корупційних правопорушень та відповідальність за їх вчинення, регулюється діяльність державних органів чи їх спеціальних підрозділів, до компетенції яких входить протидія корупції, координація такої діяльності чи контроль та нагляд за нею.

Ще з початку 1990-х років в Україні вживалися заходи з розроблення стратегії подолання корупції в державі, приймалися належні документи у формі державних програм, планів, концепцій тощо. Але антикорупційне законодавство в цілому лише проголошувало декларативні гасла й передбачало за них неадекватні санкції, які не могли служити заходами стримування для потенційних корупціонерів. Тому, як показують результати національних і закордонних досліджень, такі заходи не мали жодного впливу, навпаки, стан та рівень корупції з кожним роком лише збільшувався.

Разом з тим, антикорупційне законодавство України стало базою формування національної антикорупційної політики, в основі якої відповідна національна стратегія. У Національній антикорупційній стратегії на 2011-2015 роки, ухваленій Указом Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1011 [4] зокрема було зазначено: «Корупція в Україні набула більш системного явища, яке поширює свій негативний вплив на всі сфери суспільного життя, все глибше укорінюючись у повсякденному житті як основний, швидкий і найбільш дієвий протиправний засіб вирішення питань, досягнення певних цілей. Масштаби поширення корупції загрожують Національній безпеці України».

Тому основними чинниками розробки та прийняття 14 жовтня 2014 року Закону України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна

стратегія) на 2014-2017 роки» [5] (далі – Антикоруційна стратегія на 2014-2017 роки) були:

- недосконалість попередньої Національної антикорупційної стратегії на 2011-2015 роки, ухваленої Указом Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1011 [4], її структури та змісту, оскільки всупереч міжнародним стандартам вона не містила чітких індикаторів ефективності та механізму моніторингу, оцінки її виконання – це призвело до того, що вищезгадана стратегія не виправдала себе;

- завдання, що впливали із окремих положень міжнародних договорів (ст. 5 та ст. 6 Конвенції ООН проти корупції [6, 11] та рекомендацій міжнародних організацій (Групи держав проти корупції (GRECO), Організації економічної співпраці та розвитку (ОЕСР), ЄС);

- затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02 липня 2014 року № 647-р План першочергових заходів з подолання корупції [8].

До розробки Антикоруційної стратегії на 2014-2017 роки були активно залучені представники громадянського суспільства, зокрема, Transparency International Україна та громадської ініціативи «Реанімаційний пакет реформ» [9]. Процес розробки відзначився широким висвітленням у засобах масової інформації, публічними обговореннями та активною участю громадськості, а саме:

- на веб-сайті Transparency International Україна [9] 03 березня 2014 року проект оприлюднено з метою залучення громадськості до обговорення;

- доопрацьований за результатами громадського обговорення проект 24 квітня 2014 року представлено у Комітеті Верховної Ради з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією;

- проект доопрацьовувався з урахуванням позицій учасників круглого столу, обговорювався Міністерством юстиції України з громадською ініціативою «Реанімаційний пакет реформ»;

- проект оприлюднено на веб-сайті Верховної Ради України з моменту його реєстрації.

Антикорупційною стратегією на 2014-2017 роки визначено основні проблеми та окреслено першочергові заходи із запобігання та протидії корупції, що повинні створити основу для подальшого проведення реформи, зокрема, формування та реалізація державної антикорупційної політики, запобігання корупції, покарання за корупцію, формування негативного ставлення до корупції та оцінка результатів та механізм її реалізації.

Кожен з цих напрямів передбачає чітко визначену мету, на досягнення якої спрямовуються конкретні заходи, спроможні нівелювати вплив корупції.

Проте, окремі формулювання цілей викликають у громадськості певні застереження, зокрема, щодо вживання абстрактних категорій «створення прозорих засад», «запровадження ефективних антикорупційних програм», «впровадження прозорої системи» тощо. Завдяки таким оціночним категоріям констатація досягнення поставленої мети певною мірою буде залежна від суб'єктивного ставлення до результатів.

Також Антикоруційна стратегія на 2014-2017 роки містить низку ключових особливостей:

- на відміну від Національної антикорупційної стратегії на 2011-2015 роки [5], Антикоруційна стратегія на 2014-2017 роки [4] затверджена Законом, а не Указом Президента. Слід зауважити, що такий формат прийнятого акту забезпечив виключне право Верховної Ради України на внесення будь-яких змін;

- текст документу розроблявся з урахуванням аналізу офіційних даних, результатів окремих соціологічних досліджень, зокрема досліджень міжнародних організацій щодо оцінки рівня корупції та її поширеності в Україні;

- попередній позитивний і негативний досвід у сфері запобігання корупції враховані у кінцевому документі, встановлено зв'язок з отриманими раніше результатами

та вироблено ключові напрями діяльності держави з метою недопущення прорахунків у майбутньому;

- в документі прослідковується намагання усунути декларативні положення і «мертві» норми;

- це комплексний документ, який включає низку концептуальних організаційно-правових заходів, спрямованих на вирішення конкретних проблем та досягнення визначених цілей, містить чіткі індикатори оцінки ефективності та механізм моніторингу.

У кожному з розділів сформульовано проблеми, отримані за наслідками спостережень за ситуацією в державі, на основі яких виділено зони ризику та запропоновано конкретні заходи, спрямовані на викорінення корупційних складових у процесах державотворення.

Зрештою, в Антикорупційній стратегії на 2014-2017 роки Українська держава оприлюднила публічно у нормативному правовому акті причини корупції, серед яких особливо варто виділити такі, як відсутність чіткої законодавчої та інституційної основи для формування і реалізації антикорупційної політики на основі співпраці державних органів та громадськості, слабкість інститутів демократії в Україні, корупціогенне виборче законодавство, корумпованість органів виконавчої і судової влади, органів кримінальної юстиції, приватного сектору, масштабність корупційних проявів у сфері державних закупівель, неефективність механізмів доступу до інформації.

Структурно Антикорупційна стратегія на 2014-2017 роки побудована за пріоритетами у сферах антикорупційної політики, запобігання корупції, криміналізації та переслідування корупції, формування негативного ставлення до корупції. Вона складається з шести розділів, де розділи II-V містять загальне формулювання проблем і конкретні цілі (мета визначена у 10 підрозділах) та заходи (загальна кількість - 44).

Питанням оцінки результатів та механізму реалізації антикорупційної стратегії присвячено окремий розділ VI, в якому передбачено розробку нормативно-правової бази як необхідної складової її успішної реалізації, оцінку ефективності (зокрема, на основі щорічних досліджень стану корупції) та індикатори виконання.

Оскільки одним з ключових недоліків попередньої стратегії була відсутність всупереч міжнародним рекомендаціям чітко визначених індикаторів стану та ефективності їх виконання, в Антикорупційній програмі на 2015-2017 роки зазначене упущення враховано шляхом визначення простих та сприйнятливих критеріїв оцінки заходів – якісних та кількісних індикаторів їх виконання.

До таких індикаторів віднесено розробку та прийняття відповідних нормативно-правових актів, виконання процедур, запуск та функціонування системи навчальних (тренінгів, інших заходів), підготовка аналітичних матеріалів, методичних рекомендацій, створення реєстрів тощо.

На виконання заходів, передбачених Антикорупційною стратегією на 2014-2017 роки, Уряд розробив та 29 квітня 2015 року затвердив Державну програму щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015-2017 роки [10] (далі – Державна програма).

За своєю структурою та змістом Державна програма відповідає загальним міжнародним стандартам та містить необхідні складові для досягнення очікуваних результатів, зокрема, чітко сформульовані завдання та заходи, покликані забезпечити їх виконання.

Особливістю Державної програми є залучення широкого кола суб'єктів для її впровадження, що впливає з компетенції державних інституцій, уповноважених на реалізацію антикорупційної політики. Основними виконавцями Державної програми визначен Міністерство юстиції України та Національне агентство з питань запобігання корупції, а решта центральних та місцевих органів державної влади долучаються до її виконання.

Оцінка ефективності Державної програми буде здійснюватися як під час парламентських слухань щодо ситуації з корупцією, які має проводити Верховна Рада України не пізніше 1 червня, так і під час затвердження національної доповіді щодо реалізації засад антикорупційної політики.

Програмою протидії корупції на 2015-2017 роки [10] передбачено обов'язок щорічного перегляду Державної програми з урахуванням результатів реалізації визначених заходів, висновків та рекомендацій парламентських слухань щодо національного звіту про стан справ з корупцією.

Слід звернути увагу на загальний незадовільний стан реалізації заходів Державної програми, оскільки частина заходів виконавцями не виконана, або виконана лише частково, з порушенням строків виконання. Результати аналізу корупційних ризиків та стану виконання чинної стратегії з урахуванням проведення широкого громадського обговорення та міжнародної експертизи варто буде врахувати у розробці нових стратегічних документів антикорупційного напрямку.

Зазначимо, що нормативно-правове забезпечення антикорупційної політики держави потребує відповідної інституційної підтримки. Створена система державних органів з протидії корупції перебуває під потужним тиском як громадської думки, так і противників боротьби із корупцією. Неузгодженість діяльності цих органів можуть звести нанівець нормативні правові новели. Зрозуміло, що законодавство і як основа правового регулювання, і як інструмент антикорупційної політики держави необхідно змінювати і за його допомогою усувати наявні протиріччя у функціонування інституційної системи протидії корупції. Ця важлива проблема потребує окремого обговорення уже в рамках іншої статті.

Список використаних джерел

1. Монтеск'є Ш. Избранные произведения. - М., 1959.
2. Про запобігання корупції : Закон України, 14 жовт. 2014 р. №1700-VII // Офіційний вісник України. - 2014. - № 87. - С. 156-218 ; Відомості Верховної Ради України. - 2014. - № 49. - Ст. 2056.
3. Невмержицький Е.В. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: Дис.... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держ. і права НАН України.- К., 1999.- 19 с
4. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки : Указ Президента України від 21 жовт. 2011 р. № 1011/2011 // Офіційний вісн. України. – 2011. – № 83. – Ст.3020.
5. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки: Закон України від 14 жовтня 2014 року // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 46. – Ст. 2047.
6. Залозний Р. А. Особливості імплементації в кримінальне законодавство України положень Конвенції ООН проти корупції щодо відповідальності за незаконне збагачення / Р. А. Залозний // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2016. - № 4. - С. 35-43.
7. Сінчук О. Конвенція ООН проти корупції: правовий базис запобігання та протидії корупції в Україні [Електронний ресурс] / О. Сінчук // Юстиніан: юридичний журнал. — 2009. — № 11. — Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3342>. — Заголовок з екрану.)
8. Про затвердження плану першочергових заходів з подолання корупції: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 647-р // Офіційний вісник України. – 2014. – № 57. – Ст. 36, ст. 1559, код акту 73222/2014.
9. [Електронний ресурс]. Офіційний сайт Transparency International Україна. - Режим доступу : <http://www.transparency.org.ua>.
10. Державна програма щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015-2017 роки: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 265. // Офіційний вісник України. – 2015. - №38 – 22 травня.
11. Безрук Т. Спільна робота близьких осіб у державних органах та органах місцевого самоврядування: антикорупційні обмеження / Т. Безрук // Довідник кадровика. - 2016. - № 9. - С. 20-23.